

Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1060 Hakas Türkçesi II Ders Notu: 2. Ders “Hakas Türkçesinde Şekil Bilgisi İle İlgili Temel Kavramlar ve Sözcük Türleri”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2021.

Şekil Bilgisi/ Морфология

Şekil Bilgisi (Hakasça морфология), bir dilin kök sözcüklerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konularını inceleyen gramer dalıdır. Batı dillerinde Almancada *Morphologie*, İngilizcede *morphology* şeklinde kullanılan terim Yunanca *morphē* “biçim” ve *lógos* “bilgi” sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Türkçede bu terim “biçim bilgisi, şekil bilgisi, yapı bilgisi, morfoloji” terimleriyle karşılanmaktadır. Söz yapımı kurallarının belirlenmesi ve araştırılması, söz yapımı ile oluşan yeni sözcüklerdeki anlam ve işlev değişmelerinin araştırılması, dilbilgisel kategorilerin belirlenmesi, dilbilgisel kategorilerin birbirleriyle ilişkilerinin ortaya konması, çekim kurallarının belirlenmesi ve araştırılması; sözcük türlerinin belirlenmesi ve belirlenmesindeki ölçütlerin araştırılması gibi konular şekil bilgisi içinde ele alınır. Tüm bu konular belirli bir dilde eş zamanlı bir biçimde ele alınabileceği gibi farklı dil ve lehçelerin karşılaştırılması ile karşılaştırmalı olarak ya da tarihsel Türk lehçelerinden günümüze gelişimi izlenerek art zamanlı olarak ele alınabilmektedir.

Hakas Türkçesinin biçimbilgisini de içine alan Hakas Türkçesi gramer çalışmaları şunlardır:

- Дыренкова Н. П., Грамматика хакасского языка: Фонетика и морфология. — Абакан, 1948.
- Баскаков Н. А., Инкижекова-Грекул А. И. Хакасский язык. Хакасско-русский словарь. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953.
- Патачакова Д.Ф. Хакас тілі. I чардыгы. Лексика, фонетика, морфология: педагогической училище учебник = Грамматика хакасского языка для педучилища. Ч.I. Лексика, фонетика, морфология. Изд. 2-е. — Абакан: Хакас. кн. изд-во, 1962. — 239 с.
- Баскаков Н.А., Грамматика хакасского языка. — М.: Наука, 1976. 417 с.

- Anderson G.D.S. Хакас, Lincom Europa, 1998. - 98 p.
- Хакас тілі. Морфология : учеб. пособие (на хакасском языке) / под ред. В.Г. Карпова. – Абакан : Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 220 с.
- Боргояков В.А., М.А. Медведева, И.Л. Кызласова, Л.И. Чебодаева, Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары) : учеб. пособие (на хакасском языке), Абакан, 2018. -94 с.
- Arıkoğlu Ekrem. Hakas Türkçesi Grameri, Ankara: Bengü, 2011. — 130 s.

Şekil bilgisinin temel öğeleri sözcük kökleri ve ekleridir.

Kök (төстiк) sözcüklerin yapısında yer alan bütün ekler çıkarıldıktan sonra, daha küçük parçalara ayrılamayan ve sözcüklerin temel anlamlarını oluşturan öğelerdir. Başka bir deyişle, bir sözcüğün yapısında yer alan en küçük dil birimi olarak tanımlanabilir. Örneğin пiлiс “bilgi” sözcüğünün kökü пiл- “bilmek” fiilidir.

Bir sözcüğe getirilen çeşitli çekim eklerinin çıkarılmasından sonra kalan bölüm ise **taban**dır (**ööh**). Eğer çekim ekleri çıkarıldıktan sonra kalan bölüm kök ile aynı ise buna **basit taban (пүтпеең ööh)**, türetme eki almış ise, **türemiş taban (пүткeң ööh)** denir. Örneğin пас “baş” sözcüğü basit taban (пүтпеең ööh) iken пастых “yönetici” sözcüğü türemiş taban (пүткeң ööh) yani gövdedir.

Sözcüklere yeni bir leksik anlam veren eklere **yarım ekleri /сöс пүдiрчeң хозым** denir. Hakas Türkçesi gramerlerinde sözcüğün morfolojik kategorilerini gösteren ekler **biçim türeten ekler /форма пүдiрчeткeң хозым** denirken (Örneğin: Küçültme, çatı, kip, zaman, zarf-fiil, zarf-fiil ekleri) sözcüklerin birbiriyle ilişki kurmasına yarayan ekler **çekim ekleri /сöс хубулдырчaң хозым** (Örneğin kişi ekleri, iyelik ekleri, sayı, durum) olarak adlandırılır.

Hakas Türkçesinde tüm bu yapıların gösteriminde bazı özel işaretler kullanılmaktadır:

Морфема	Силчеткен оңдайы	Аның тузазы	Көзідімнер
Төстік	∪	Сөстің лексической тузазын көзітчеткен морфема	<i>Палалыг, имчі, чуртта, пизөлең, толдыра</i>
Сөс пүдірчен хозым	∧	Сөске наа лексической туза пирчеткен морфема	<i>Төс-тiк, төс-тiг, төс-те, төс-те-г, төс-те-г-қи, төс-те-г-лиг</i>
Форма пүдірчеткен хозым	⌊	Сөстің морфология категорияларын көзітчеткен морфема (кічиглес форма, залог, тус, наклонение, деепричастие, числительнайнын формалары, ан. пасх.)	<i>Книга-чах, пар-гадаг, ойна-п-ча, пис-че, көг-емзік, кил-п, паз-ыл-ган</i>
Сөс ху-булдыр-чаң хозым	□	Сөстерні удур-төдір килістіре палғалыстырарға киректелчеткен морфема (падеж, сан, сырай хозымнары)	<i>Тура-да, книга-ны, сіліг-зін, парча-м, кізі-лер</i>
Сөстің өөні	┌	Сөстің пастағлығ формазын көзітчеткен морфема	<i>Тоғыс (пүтпеен өөн), тоғысчы, (пүткен өөн), тоғыстыг (пүткен өөн)</i>

Көзідім: 1) *тураларыбыстаң* – адалыс, пүтпеен, сөстің өөні – *тура*.

-лар – көп сан хоз.;

-ыбыс – т. ф., I сыр., көп сан;

-таң – сығ. п.

2) *ырлаан* (ырлаған) – иділіс, пүткен, сөстің өөні – *ырла*.

-ла – сөс пүд. хоз. (ад. → иділ.);

-(г)ан – ирткен тус.

Sözcük Türleri/ Чоох чардыхтары

Sözcük türleri (İng. *parts of speech*, Rus. *части речи*, Hak. *чоох чардыхтары*) yapı ve anlam özellikleri açısından ortaklık gösteren sözcüklerin sınıflandırılmasını içeren bir gramer kategorisidir. Farklı gramer ekollerinin uygulandığı dilbilgisi çalışmalarında ve dillerin özelliklerine göre sözcük türlerinin sınıflandırılması her dilde ve çeşitli ekoller etkisinde yazılmış farklı gramer çalışmalarında az çok farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Arap Gramerciliğinde yaygın olan sınıflandırmaya göre sözcükler isim, fiil ve edat biçiminde sınıflandırılır. Türkiye Türkçesi gramerlerinden Prof.Dr. Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* (1958) isimli çalışmasında da böyle bir sınıflandırma yapılmıştır. Canlı cansız bütün varlıklar, kavramlar, kişiler durumlar, nitelikleri içeren bu geniş anlamdaki isim kategorisinin altında da varlık ve kavramların adlarını içeren daha dar anlamda isim, sıfat, zamir, zarf'ları alt gruplar olarak ele almıştır. Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri*'nde (1974) sözcükler isim ve fiil olarak iki sınıfa ayrıldıktan sonra isimler kendi içinde bölünmüştür. Böylece ad, sıfat, zamir, zarf, takı (edat), bağlam (bağlaç), ünlem ve fiil olmak üzere 8 söz bölümünden bahsedilmiştir. Rus Türkolojisinin temsilcilerinden A.N. Kononov *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka*(1956) adlı çalışmasında sözleri 11 gruba ayırmıştır: İsim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, parçacık (ekleşmiş edat), ünlem, ses ve şekil taklidi sözcükler. Ayrıca semantik ve işlev açısından tüm söz varlığını iki gruba ayırmıştır: 1)Anlamlı söz bölükleri: isim, sıfat, sayı, zamir, zarf, fiil; 2)Anlamsız söz bölükleri: edatlar, bağlaçlar, parçacıklar. Ünlemler ile ses ve şekil taklidi kelimeler ise kendi başlarına gruplar oluştururlar.

Baskakov'un yönetiminde hazırlanmış olan *Grammatika hakasskogo yazıka* kitabında kelimeler önce iki gruba ayrılmıştır:

1. Anlamlı kelimeler: İsimler ve fiiller

2. Anlamsız veya görevli kelimeler: Parçacıklar, edatlar, bağlaçlar.

Anlamlı kelimelerden "İsimler"nin içinde "isimler", "sıfatlar", "zarflar", "sayılar", "zamirler" ele alınmıştır. Ünlemlerin ise daha çok "isim" grubuna yakınlaşmakla birlikte söz bölükleri içinde özel bir yer tuttuğu belirtilmiştir.

Günümüz gramerlerinde (Karpov (Red.) 2004) Hakas Türkçesinde sözcükler görev ve kullanımları bakımından şu türlere ayrılmıştır:

- I. **Bağımsız (anlamlı) sözcük türleri (пос аалынча чоох чардыхтары):** Konuşmada kendi başına, bağımsız olarak kullanılabilen sözcükler bağımsız sözcük türleridir. İsim (существительной /адалыс), sıfat (прилагательной/ пилдіріс), sayı (числительной), zamir (местоимение), zarf (наречие), fiil (глагол/иділіс) bağımsız sözcükler grubuna girmektedir.
- II. **Yardımcı (görevli) sözcük türleri (полызыг чоох чардыхтары):** Konuşmada tek başına kullanılamayan sözcük türleridir. Edat

(послелог), ekleşmiş edat (частица/кизегес) ve bağlaçlar (союз) yardımcı sözcük grubuna giren sözcük türleridir.

III. **Ünlemler (междометилер):**İnsanın çeşitli duygularını, ruh hâlini gösteren ünlemler konuşmada diğer sözcüklerle sentaktik bir ilişkiye girmezler. Hakas gramerinde ünlemler bağımsız ve yardımcı sözcük türlerinden ayrı bir sözcük grubu olarak ele alınmaktadır.

Bu durumda Hakas Türkçesinde 10 ayrı sözcük türü kabul edilmektedir:

1. İsim (существительнай/адалыс),
2. Sıfat (прилагательнай / пілдіріс),
3. Sayı (числительнай),
4. Zamir (местоимение),
5. Zarf (наречие),
6. Fiil (глагол/иділіс)
7. Edat (послелог),
8. Ekleşmiş edat (частица/кизегес),
9. Bağlaçlar (союз)
10. Ünlemler (междометилер)

Ödev:

- 1) Türkiye Türkçesi gramerlerinde sözcük türlerinin neler olduğu ve nasıl sınıflandırıldığını inceleyip Hakas Türkçesi ve öğrendiğiniz diğer lehçeler ile karşılaştırınız.
- 2) Aşağıdaki metni sözlük yarımıyla okuyup sözcüklerin türünü belirlemeye, sözcüklerde kök, gövde, yapım ve çekim eklerini tespit etmeye çalışınız.

Тіл – ол чон. Тіл чоғыл – чон чоғыл. Чон тілні хай син тоғындырза, тіл ол син күстіг полча паза тиліпче. Аннаңар тілнің чуртазы, тилізі ол тілнең чоохтанчатхан кізілернең көні палғалыстығ.

(Хакас тілі. 10 класс: өөн син, Ағбан 2017, s.4)

Kaynaklar:

- Karpov V.G. (Red.) (2004) Xakasskiy yazık. Morfologiya. Uçebnoye posobiye dlya studentov, obuçayuşçixsya po spetsial'nosti 021700.02-Filologiya (Xakasskiy yazık i literatura), Abakan: İzd.-vo Xakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova, 2004.
- Baskakov N. A. (Red.) (1975). Grammatika xakasskogo yazıka, İzdatel'stvo "Nauka".
- Borgoyakov V.A., İ.L. Kızlasova, M.A. Medvedeva (2010) İzuçayem xakasskiy yazık, Abakan: Xakasskoye knijnoye izdatel'stvo.